

Alcoholmatiging: pièce de résistance van zelfbeheersing en beschaving

Jaap van der Stel

16-6-2006

In nummer 45 (oktober 2005) van Praecox schreef ik een beschouwing over verschillende aan gedrag gerelateerde gezondheidsvraagstukken en deed ik een oproep tot 'zelfbeheersing'. Hieronder spits ik die analyse toe op alcoholgebruik en drankmatiging.

Drank - goddelijk én duivels

Het kan nooit genoeg benadrukt worden: het gebruik van alcoholhoudende dranken is diep geworteld in de meeste menselijke culturen. Ook samenlevingen waarin thans alcohol verboden is, of waarin er zeer strikte regels bestaan omtrent het gebruik ervan, hebben een voorgeschiedenis waarin het gebruik van alcoholhoudende dranken geregeld plaatsvond. Mensen werden al door alcohol beneveld, door de consumptie van overrijp fruit, lang voordat ze zelf in staat waren bier te brouwen of uit druiven wijn te maken. De positieve effecten van de roes en de ervaren voordelen van alcohol waren blijkbaar van dien aard, dat de mensheid zich in de afgelopen duizenden jaren veel moeite heeft getroost alcoholhoudende dranken te produceren en ten lange leste door destillatie te versterken.

Onderzoekers hebben inmiddels vrij goed in kaart gebracht wat de biologische, psychologische en sociaal-culturele effecten zijn van alcohol. We weten op welke wijze alcohol aangrijpt op de hersenen en hoe het metabolisme van alcohol verloopt. Bekend is welke (subtiële) veranderingen alcohol teweeg brengt in het gevoel van mensen en hun cognitieve en motorische functies. En we weten welke plaats alcoholhoudende dranken innemen bij de vorming en de expressie van de (culturele) identiteit van individuen en sociale groepen. De patronen waarop drank wordt gebruikt, waaronder de bijbehorende gebaren, grijpen terug op oeroude tradities en rituelen. De symbolische functie van drank is minstens zo belangrijk als de directe werking van drank op het brein c.q. de psyche van mensen.

In weerwil van de als positief ervaren gevolgen van drank is het gebruik altijd omgeven geweest door een sfeer van ambivalentie: drank stemt vrolijk, bevordert de feestelijke sfeer en versterkt de sociale samenhang, maar tegelijkertijd kan het gebruik in het tegendeel omslaan zodra er teveel wordt gedronken. De stemming kan omslaan van vrolijk naar agressief, het feest kan uitlopen in een vechtpartij en de sociale samenhang wreed verstoord worden door laveloos drinken. We weten niet of in de prehistorie er voldoende alcohol beschikbaar was om zich geregeld te bezatten (het is niet zo waarschijnlijk), maar het is aannemelijk dat zodra dat wel het geval was er regels en sancties volgden om de voornoemde excessen in te perken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat al in de eerste geschreven wetten er sporen zijn terug te vinden van deze ambivalentie. Lang voordat de medische gevolgen van alcohol op de langere termijn bekend waren, waren de direct waarneembare verstoringen in het gedrag op de korte termijn al voldoende om grenzen te stellen aan overmatig gebruik. Deze ambivalente houding (drank is 'goddelijk' maar heeft ook een 'duivelse', te beteugelen kant) is tot op de dag van vandaag blijven bestaan, met dien verstande dat de nadruk op een van de twee polen daarvan wisselt in de tijd. Nog vers in het geheugen ligt de episode van de drankbestrijding uit de 19e en begin 20e eeuw die de alcoholhoudende dranken, in het bijzonder het gedestilleerd, in de ban deden en verantwoordelijk maakten voor zoveel maatschappelijke problemen. Ik ga iets uitvoeriger op die periode in en betrek de uitkomst daarvan op de tegenwoordige tijd.

De triomf van de drankbestrijders

In de loop van de 19e en begin 20e eeuw waren enkele grote en talloze kleine verenigingen voor drankbestrijding actief. Sommige volhardden in een 'matigings' standpunt, andere radicaliseerden tot geheelonthoudersverenigingen. De verenigingen begonnen als bestrijders van 'sterke' drank - en propageerden het gebruik van bier als volksdrank - maar allengs scheerden de meeste verenigingen alle alcoholhoudende dranken over één kam. Bijzonder was dat de verenigingen hecht geïntegreerd raakten in alle lagen van de samenleving. Vanaf het moment dat de Nederlandse samenleving verzuilde maakten ze daar een belangrijk deel van uit. Hierbij moet men bedenken dat tientallen jaren de drankbestrijding in omvang de belangrijkste sociale beweging was, waar honderdduizenden mensen deel van uitmaakten - groter dan bijvoorbeeld de arbeidersbeweging.

Was de drankbestrijding effectief? Uitgaande van de ontwikkeling van gemiddelde consumptie per hoofd van de bevolking haalde de beweging haar doel meer dan men zou verwachten. Omgezet in pure liters alcohol daalde de consumptie vanaf het einde van de 19e eeuw spectaculair maar ook robuust; in de jaren dertig dronk de bevolking nog maar een kwart van de hoeveelheid die men veertig jaar geleden achterover sloeg. Een daling had zich ook voorgedaan in onze buurlanden, maar lang niet zo spectaculair. Bijzonder was verder dat de daling tot en met de jaren zestig stand hield, en opmerkelijk was ook dat sindsdien sterke drank voorgoed uit de gratie was ten gunste van bier en (in het bijzonder ook) wijn. Ook al is vanaf het einde van de jaren zestig in relatief korte tijd het drankgebruik weer gestegen tot ongeveer eind 19e-eeuwse proporties - aan het jarenlange succes van de drankbestrijding valt niet te tornen.

Het is belangrijk stil te staan bij enkele factoren die deze 'triomf' kunnen verklaren. Ze geven namelijk ook hints waarom het huidige alcoholmatigingsbeleid vooral kortstondige resultaten boekt. Tussen 1890 en begin jaren zestig konden de drankbestrijdingsorganisaties rekenen op brede, actieve en bij vlagen ook massieve steun van de bevolking. Drankbestrijding was bij uitstek een vorm van particulier initiatief - zelforganisatie zouden we nu zeggen. De overheid stelde zich gereserveerd op tegenover al die bewegingen - ook ten tijde dat de verzuiling zich in politieke partijen vertaalde, was het staatsapparaat 'liberaal', in de zin van zo min mogelijk ingrijpen in het maatschappelijk verkeer en de private levenssfeer. Pas op hun hoogtepunt, toen de belangrijkste doelen al bereikt werden, en verschillende drankbestrijders het tot kamerlid, minister of zelfs minister-president geschopt hadden, konden de verenigingen rekenen op subsidiëring - maar ze waren daar niet van afhankelijk.

De drankbestrijders voerden op vele fronten hun strijd: uiteraard waren de kroegen, slijters en de drankindustrie hun 'natuurlijke' vijanden, maar de aandacht richtte zich wellicht nog meer op het gedrag en de opvattingen van de bevolking zelf. Weliswaar ijverde men voor (strengere) wetgeving - men maakte zich daarvan niet afhankelijk, door naast de kroeg en de drank reële alternatieven aan te dragen: volkskoffiehuizen, sociaal-culturele activiteiten (jeugdwerk), spaarbanken, bibliotheken en ga zo maar door. Zodra de gelegenheid zich voordeed wisten de meeste bonden zich ook te integreren in de grotere maatschappelijke blokken - zoals de protestantse en katholieke zuilen én de arbeidersbeweging. Om uiteenlopende redenen streed men tegen de drank, en voor matiging of geheelonthouding - juist die brede geschakeerdheid was de kracht van de beweging. De drankbestrijding werkte verder in de traditie van het in de 19e eeuw begonnen 'beschavingsoffensief' - alcoholmatiging en in het bijzonder geheelonthouding gingen fungeren als het pièce de résistance van beschaving. Als zelfbeheersing tegenover drank lukte zou zelfcontrole tegenover andere 'verleidingen' ook wel slagen, en was bovendien aan een belangrijke voorwaarde voldaan om deel te nemen aan het moderne, verzuilde leven en/of de emancipatiestrijd van het volksdeel waartoe men behoorde. Dronkenschap en alcoholisme werden in deze tijd voorgesteld als een 'beschavingsstoornis', ook al werd deze term toen niet gebruikt. De drankbestrijders ijverden voor wetgeving - de Drankwet van 1881 en diverse herzieningen daarvan - schreven ze op hun conto. Toch is het verdedigbaar dat de steeds strengere wetten (die in het bijzonder het aantal drink- en schenkplaatsen drastisch reduceerden) niet doorslaggevend zijn geweest voor het welslagen van de drankbestrijding.

Verschillen toen en nu

De aard van de aan drankmisbruik gerelateerde problemen die in de 19e eeuw de aanleiding vormden van het ontstaan van de drankbestrijding zijn uiteraard verschillend van de zorgen die men zich thans maakt. In de 19e eeuw was het drankmisbruik veel zichtbaarder aanwezig - velen besteedden een disproportioneel deel van hun inkomen aan sterke drank. Thuis drinken was voor 'het volk' nog geen usance - de kroegen puilden uit wanneer het dagloon was uitbetaald. De ontwarring van alcohol en arbeid was nog nauwelijks het geval - zelfs bij de overheid was sprake van functievermenging: menig gemeentehuis op het platteland fungeerde annex kroeg. Het verschil met de huidige situatie is dat het leeuwendeel van de drank thuis wordt gedronken - in termen van aan drankmisbruik gerelateerde openbare ordeverstoringen is dat gunstig. Daar staat echter tegenover dat de risico's van ontregeling van het maatschappelijk verkeer als gevolg van drankmisbruik zijn toegenomen: in de moderne arbeid kunnen de gevolgen van dronkenschap enorm zijn; bij bijvoorbeeld het besturen van een vliegtuig kan miniem gebruik al merkbare gevolgen hebben voor de waakzaamheid en het vermogen adequaat op te treden bij een crisis. Een auto besturen was er vroeger uiteraard niet bij - het is nu onvoorstelbaar wat de gevolgen zouden zijn als de werkende bevolking op dezelfde wijze alcohol zou drinken na werktijd als in de 19e eeuw normaal was. In de 19e eeuw waren het verder vooral de sociale gevolgen die de aandacht opeisten - thans krijgen vooral de gezondheidsrisico's aandacht. Dit heeft te maken met het feit dat men tegenwoordig veel meer inzicht heeft in de eventuele gezondheidsschade (en de mensen veel langer blijven leven), maar ook doordat drank relatief - ten opzichte van andere levensbehoeften - veel goedkoper is geworden. Bijna iedereen kan drinken zoveel als hij wil, zonder armlastig te worden - in de 19e eeuw waren de gevolgen van 'matig' gebruik voor het totaal besteedbare inkomen al 'dramatisch'. Niet voor de staat overigens, die voer er wel bij: de opbrengsten uit de accijnsheffing op drank vormde in de 19e eeuw voor de overheid de belangrijkste bron van inkomsten!

Lessen uit de historie?

De relevantie van de historische terugblik en de vergelijking met onze tijd is uiteraard afhankelijk van het antwoord op de vraag of we daaruit lessen kunnen trekken. Is drankbestrijding (of welke term we daaraan willen verbinden) vanuit of door de bevolking nu nog reëel? Kunnen we volstaan met het bereiken van een voldoende 'draagvlak' voor beleid dat door de overheid wordt beleden en uitgevoerd, maar waarbij de bevolking 'passief' aan de zijlijn kan staan kijken hoe het afloopt? Als meer dan passieve steunbetuiging nodig is: wat zegt dat over de grenzen van de overheidsbemoeienis om een gewenste verandering te bereiken? Of: wat zegt dit over de noodzaak van uitbreiding van de overheidstaken op dit vlak om de voornoemde passiviteit te compenseren? Wellicht moet de overheid zich inderdaad - zoals in de 19e eeuw ook het geval was - beperken tot het bestrijden van uitwassen. Maar een alternatief standpunt kan zijn dat de overheid thans te 'bedeesd', te 'bescheiden' is. Hoe het ook zij, wat de overheid ook doet, ze moet haar beleid weten te legitimeren, en dat veronderstelt dat er een goede kans van slagen is dat het beleid leidt tot de gewenste resultaten.

Dwang tot zelfbeheersing

Samenlevingen zijn, of we dit nu willen of niet, mede gebaseerd op de dwang die de leden op elkaar uitoefenen. Machthebbers dwingen hun ondergeschikten tot bepaald gedrag; ouders hun kinderen. Dwang kan gepaard gaan met geweld. In een parlementaire democratie is dat niet anders, zij het dat het volk in formele zin de politieke macht heeft om dwang uit te oefenen - ook op zichzelf. Dwang zorgt ervoor dat de leden van de samenleving zich voegen in de diverse rollen die voor hen gereed liggen, of die ze zich kunnen verwerven. In onze samenleving wordt dwang echter - in tegenstelling tot historische samenlevingen - veel subtieler uitgeoefend. Tenminste, zolang burgers bereid én in staat zijn zich te houden aan de regels. Dit lukt uiteraard het beste wanneer de zelfbeheersing die daar bij komt kijken 'spontaan' wordt opgebracht - niet gehinderd door innerlijke conflicten.

De hier betrokken stelling luidt dat de kern van elke vorm van beheerst of gecontroleerd alcoholgebruik (ook als er van beleid in de formele zin geen sprake is) altijd een bepaalde

combinatie van dwang en zelfbeheersing is. Dwang zonder enige vorm van zelfbeheersing beklift niet - zelfbeheersing komt zelden zonder enige vorm van dwang tot stand. De dwang en de regels en gedragsvoorschriften die daarmee gemoeid zijn moeten cognitief en emotioneel geaccepteerd worden. Een vereiste daarvoor is vertrouwen in degene die zich er sterk voor maakt. De regels en gedragsvoorschriften moeten logisch, navolgbaar, transparant, rechtvaardig, én in overeenstemming zijn met andere regelingen, waarden en normen om geaccepteerd te kunnen worden.

Alcoholmatiging of zo men wil 'schadevrij alcohol drinken' kan worden gerealiseerd door regelstelling, maar doelen worden pas echt - en duurzaam - bereikt als de regels naadloos aansluiten op wat de burgers toch al van plan waren of wilden. Wanneer dat niet het geval is bestaat het risico op 'anarchie' zodra de regels en de bijkomende dwang wegvallen, sterk ter discussie staan of niet of nauwelijks handhaafbaar zijn. Het risico van anarchie is overigens niet specifiek voor alcohol.

Terug naar het heden

De indruk kan zijn ontstaan dat hier wel een erg somber beeld is geschetst. Dat behoeft correctie, er zijn namelijk ook hoopgevende beoordelingen van de moderne tijd te maken. Het is waar dat thans het drankgebruik onder jongeren meer dan zorgwekkend is, maar geldt dat ook voor de bevolking in zijn algemeenheid? Zeker, het resultaat van de drankbestrijders - een ongekende daling van de alcoholconsumptie - is jaren na de Tweede Wereldoorlog weer teniet gedaan. Maar het is niet zo dat de stijging heeft aangehouden. Al lang voordat de overheid zich in de jaren tachtig van de 20e eeuw (voor het eerst!) ging bewegen op het vlak van de 'alcoholpreventie' was de stijging al tot staan gekomen. De drankbestrijding had allang opgehouden een factor van betekenis te zijn, de relatieve prijs van drank daalde, en de welvaart steeg gestaag. Ook de drankwetgeving was in 1964, met de totstandkoming van de Drank- en Horecawet, aanmerkelijk versoepeld - fysieke hindernissen om aan alcohol te komen waren er dus nauwelijks meer. Toch was dat niet of nauwelijks merkbaar in de consumptiecijfers, deze namen eerder af dan toe. Klaarblijkelijk waren en zijn er voor de meerderheid van de bevolking voldoende redenen of mechanismen werkzaam om zichzelf beperkingen op te leggen. Is dit een naijleffect van de inmiddels verguisde drankbestrijding? Een subtiel effect van de periodiek terugkerende aandacht in de media voor drankmisbruik? Of bestaat er onder de bevolking een soort natuurlijke grens aan de consumptie? Wellicht is niet de hoogte van de huidige consumptie bijzonder, maar het gegeven dat er een werkzame factor bestaat die de meeste mensen ervan afhoudt overmatig te drinken, ook al hebben ze daarvoor genoeg geld en zijn er gelegenheden te over.

Literatuur

Stel, J.C. van der (1995). *Drinken, drank en dronkenschap; Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (dissertatie). Hilversum: Verloren.